

ПОНЯТТЯ «КОЛЕКТИВ» У СПАДЩИНІ О. ЗАЛУЖНОГО

Соціально-економічні, політичні, культурні процеси, які останнім часом відбуваються в українському суспільстві, потребують суттєвих змін у системі освіти й виховання підростаючих поколінь. Не випадково в Україні продовжуються освітні реформи, направлені на впровадження нових підходів, форм і методів виховання, які відповідали б потребам розвитку особистості, сприяли розкриттю її талантів, духовно-емоційних, розумових і фізичних здібностей.

В умовах сьогодення зростає соціальна роль особистості, велике значення надається особистісно орієнтованій педагогіці, яка покликана формувати свідомість майбутнього громадянина, що констатовано в нормативних документах – Національній доктрині розвитку освіти України у ХХІ столітті, Законі України «Про освіту» та інших. Разом з тим не менш вагомим у виховному процесі є виховання дитини в колективі й через колектив.

На жаль, останнім часом проблемам колективного виховання не приділяється належної уваги. Проте набуття соціального досвіду, самореалізація особистості значною мірою відбувається у процесі спілкування і взаємодії саме в колективі, який є важливим виховним, організуючим і регулюючим чинником. Це актуалізує вивчення й вітчизняного педагогічного досвіду 20-х років ХХ століття, оскільки саме в цей період педагоги-теоретики та практики активно займались пошуком нових шляхів розвитку особистості дитини, намагаючись використати виховні можливості колективу. Як наслідок, постало питання про необхідність розробки повноцінної теорії виховного колективу. Саме воно стало предметом обговорення і дискусій у вітчизняній педагогіці 20-х років.

Проблеми колективного виховання знайшли досить широке висвітлення в науково-педагогічній літературі. Теоретичні основи виховання підростаючих поколінь у колективі розглядалися як радянськими педагогами (А. Гордін, В. Караковський, А. Куракін, А. Макаренко, В. Сухомлинський, та ін.), так і сучасними українськими та російськими дослідниками (В. Андрєєва, І. Підласий, О. Степанова, І. Трухін та ін.).

Проведено значну кількість історико-педагогічних досліджень, в яких простежувалось становлення та розвиток теорії і практики колективного виховання. Окремі аспекти історії використання колективу як чинника виховного впливу представлено в узагальнюючих історико-педагогічних працях (Л. Задорожна, О. Курок, М. Левківський, А. Медвідь,

В. Мосіяшенко, Б. Ступарик, О. Сухомлинська та ін.). У дисертаційних історико-педагогічних роботах вивчалися погляди на проблему колективу видатних зарубіжних та вітчизняних вчених: Я. Корчака (С. Денисюк, Т. Забута), А. Макаренко (В. Бучківська, Й. Гайда, С. Карпенчук, Н. Носовець), В. Сухомлинського (Г. Бондаренко, В. Бучківська, М. Дубінка, Г. Калмиков, В. Кіндрат, Ю. Новгородська та ін.). Є значна кількість історико-педагогічних публікацій, присвячених вивченню розвитку вітчизняної педагогічної теорії та практики в 20–30-х роках ХХ століття (В. Виноградова-Бондаренко, О. Карамазов, В. Коваленко, М. Кухта, В. Лук'янова, З. Палюх).

Проведений історіографічний аналіз дає підстави стверджувати, що пострадянські вітчизняні історики педагогіки, які досліджували розвиток освіти в 20–30-х роках ХХ століття, не звертали належної уваги на розробку у цей період проблем дитячого колективу. Традиційно приділялася увага лише аналізу внеску А. Макаренка. Між тим, розробкою вітчизняної теорії колективу займався не тільки А. Макаренко, а й інші відомі педагоги, педологи, організатори освіти цього періоду.

Метою цієї статті є визначення терміну «колектив» у спадщині О. Залужного.

З середини 20-х років ХХ століття перед науковцями-педологами було поставлене конкретне завдання – дослідження «соціально-класового середовища», організації та діяльності дитячого колективу. В цей період, в літературі використовувався навіть спеціальний термін – «колективна педологія». Зауважимо, що старт розробці повноцінної теорії колективу дала Третя Всеукраїнська конференція з педагогічної освіти, яка відбулася в 1924 році. Я. Ряппо у своїй доповіді охарактеризував процес реформ освітньої галузі в Україні, підтвердив раніше прийняті принципіальні зміни у системі педагогічної освіти. Серед основних тез його виступу стало питання про колективне виховання. «Якщо увага соціального виховання зосереджена на організації дитячого життя в колективі і ідеальною формою, основним фактором, сутністю та змістом соцвосу є дитячий комуністичний рух, – підкреслював він, – то і факсоцвих, і вищі педкурси повинні прийняти за основу педагогічного процесу дитячий колектив з його внутрішніми і суспільними взаємовідносинами та педагогіку колективу, що пояснює закони та форми його поведінки» [1, с. 164]

Важливим чинником соціального виховання вважався на той час і дитячий рух, що організував дитинство, давав зміст «соціальному вихованню» і був його дійсною підвалиною. В основу ж соціального виховання як єдиного виховно-освітнього чи педагогічного процесу було покладено «призвичаєння дітей до трудової діяльності людської громади, вивчення цієї діяльності і безпосередня участь в ній... і не індивідуальної участі, а в формі трудового колективу» [2, с. 121].

Враховуючи вищезазначене, теоретик дитячого руху І. Соколянський вважав, що всі дитячі угруповання повинні створюватись і діяти як дитячі колективи, бо «тільки організований колектив може організувати поведінку особистості» [3, с. 18].

Як бачимо, в 1924 р. було взято курс на колективізацію освіти, й перед науковцями і, в першу чергу, перед педологами було поставлене завдання розробити науково обґрунтовану теорію колективу. Її методологічною основою стало положення педологічної теорії про зумовленість поведінки людини спадковістю і середовищем.

Першою проблемою, яка потребувала вирішення, було визначення самого терміну «колектив». Одним з перших, хто дав визначення колективу, був відомий український педолог, професор О. Залужний. Він підкреслював, що наукова педагогіка, як наука про організацію поведінки людини, ставить дві основні проблеми: 1) проблема цілі в педагогіці; тобто проблема останнього продукту, який повинні виробити педагоги і суспільство; 2) проблема навчання й виховання «дитячого матеріалу, який являється сировиною в педагогічному виробництві» [4, с. 64]. Інакше кажучи, перша проблема – кого нам треба виховати, друга – як це зробити. Саме друга проблема, на думку О. Залужного, в науковій педагогіці і педології формулюється як проблема вивчення поведінки дитини і колективу.

Зауважимо, що в середині 20-х років існувало багато заперечень з приводу того, що колектив повинен бути центром педологічних пошуків, оскільки колективи, особливо дитячі, на думку багатьох учених, не є щось постійне, що саме поняття колективу є невизначеним, в той час як розуміння індивіду є настільки визначеним, що не викликає сумніву. Однак О. Залужний мав змогу спиратись на вже існуючі трактування поняття «колектив», який найчастіше розглядався як живе середовище, у якому живе й розвивається дитина. Відомим було також визначення В. Бехтерева: «Колектив тільки тоді є справжнім колективом... коли завдяки впливу одних його членів на інших виникає їхня єдність в тому чи іншому відношенні» [5, с. 85]. Але в цьому визначенні педологи бачили ряд хиб, зокрема у них визивав сумнів термін «єдність», що визначався як взаємний чи колективний зв'язок. Окрім того, на їх думку, в це визначення буде привноситься дуже багато суб'єктивізму, оскільки в практичній роботі з дитячим колективом важко встановити, де є колектив, де є ця єдність, а де її нема.

На той час термін «колектив» зустрічається не у всіх дослідників. Багато з них замість терміну «колектив» вживали терміни «агрегат», «суспільство», «соціальні одиниці», «натовп» та ін. Однак по суті це було одне і теж явище, оскільки спільною ознакою, яку соціологи вносили до визначення колективу, був взаємозв'язок та взаємодія його членів. Розбіжність починалась лише тоді, коли мова йшла про те, що потрібно

розуміти під взаємодією. Одні під нею розуміли взаємодопомогу, інші – не тільки взаємодопомогу, а й боротьбу і взагалі будь-яку взаємодію.

О. Залужний теж вважав, що в основі всякого колективу лежить взаємодія його членів. Але він не задовольняється таким визначенням і ставить питання про взаємозв'язок, який можна вважати достатнім для того, щоб колектив існував. Вирішення цього питання допоможе подолати суб'єктивізм у визначенні колективу, зумовлений різним розумінням взаємодопомоги, змагання, боротьби та інших процесів, які складають поняття «взаємозв'язок».

Вчений дійшов висновку, що визначити колектив потрібно не за змістом, а за організаційною ознакою. «Життя колективу починається тільки там, – писав він, – де взаємодія поміж різними індивідами настільки сильно виражена, що призводить до колективної реакції, тобто там, де група осіб починає реагувати на ті чи інші подразники разом, становлячи собою єдиний організм». При цьому О. Залужний наголошував, що колектив не є нічим іншим, ніж дійсним живим організмом. Колектив не можна зрозуміти, якщо не розглядати його як систему дієвих активностей, на чому наполягали марксистки.

Треба було ще відповісти на питання: коли саме утворюється така система? Відповідаючи на нього, О. Залужний знову звернувся до визначень колективу, що на той час існували в працях інших вчених. Зокрема його увагу привертав В. Бехтерев, який у відношенні до колективу іноді вживав термін «натовп». Так, говорячи про випадкові зборища, він казав: «Досить того, щоб хто-небудь звернувся з промовою до випадкового зборища осіб і, побудивши в ньому відношення до тої чи іншої суспільної праці, прищепив один і той самий настрій або прагнення, як випадкове зборище стає збірною особистістю або колективом, здатним проявляти себе як ціле. Так виникає натовп» [5, с. 82].

Така логіка не влаштувала О. Залужного, оскільки за нею все, що підпадає під розуміння натовпу, можна застосувати і до того об'єднання, яке зветься колективом. Тому він намагався знайти якийсь об'єктивний чинник, на основі якого можна було назвати ту чи іншу групу людей колективом. При цьому відомий педолог враховував думку В. Бехтерева, який застерігав стосовно взаємозв'язку, що може призвести до ворожнечі і роз'єднання і навіть до повного знищення всілякого зв'язку. Навряд чи можна казати про колектив, вважав В. Бехтерев, у випадку «бійки поміж двома особами, а поміж тим тут взаємодія очевидна».

О. Залужний також виступив проти ототожнення колективу й суспільства. Підставою для цього було взято точку зору М. Бухаріна, який звертав увагу на два моменти. По-перше, він вважав, що суспільство є найбільш широкою системою взаємодій, які охоплюють усю тривалу взаємодію поміж людьми, і, по-друге, в суспільстві є інші, більш вузькі системи (класи, групи, партії тощо). Врахувавши, що за М. Бухаріним в

основу суспільства покладено взаємодію, форми якої є дуже загальними, О. Залужний зробив висновок, що такі форми взаємодії підходять лише для визначення суспільства, але не підходять для визначення колективу більш вузького.

Для обґрунтування такого визначення, яке може застосовуватись для практичної діяльності в справі вивчення поведінки дитячого колективу, О. Залужний застосував рефлексологічний підхід. Вчений виходив з того, що всі дії колективу, як і дії поодиноких індивідів, обумовлюються тими чи іншими подразниками зовнішнього або внутрішнього характеру. Ці подразники розрізнено діють на різноманітну направленість в поведінці різноманітних індивідів. Але в деяких випадках окремі подразники або ціла їх система, діючи в більш – менш довгий строк, починають визивати сукупні реакції у багатьох індивідів. Тоді з'являється та єдність у поведінці цих індивідів, яку можна назвати сукупною реакцією. Тому педолог робить висновок, що наявність сукупних реакцій, якщо розуміти під реакцією не тільки дії, виявлені у русі, але і в інших формах (мова, міміка та ін.), і є єдиною, об'єктивною ознакою колективу, незалежно від його форми, напрямку поведінки, часу його існування та ін.

О. Залужний був переконаний, що в питання колективу вченими внесено багато плутанини (тут мається на увазі, перш за все, те, що називають його «душею»). З точки зору вченого, можливо досліджувати тільки поведінку колективу, але не його хвилювання, закони, яким підкоряється ця поведінка. Для цього потрібно вивчати колективні реакції з метою встановлення законів, яким вони підпорядковані. Саме тому, вважав О. Залужний, при вивченні колективу дієвим може бути тільки рефлексологічний підхід, оскільки тільки він дає можливість користуватися об'єктивними методами дослідження. А з рефлексологічної точки зору, можливо вивчати тільки реакції колективу в залежності від тих чи інших подразників.

Таким чином, своє визначення колективу О. Залужний намагався базувати тільки на об'єктивних даних спостереження, які позбавлені всякого психологізму й суб'єктивності. Вчений виділяє три його головні ознаки: 1) взаємодія; 2) дія одного спільного подразника або цілої їх системи; 3) колективна реакція. Такі міркування О. Залужного й стали основою наступного визначення, яке на другому етапі сприймалось багатьма вченими як класичне: «Колектив – це є взаємодіюча група осіб, що сукупно реагують на той чи інший спільний подразник або на цілу їх систему» [6, с. 22].

Як бачимо, методологічним орієнтиром для О. Залужного при визначенні сутності дитячого колективу стало положення рефлексології про поведінку особистості й колективу як реакцію на певні подразнення. Поза увагою дослідника залишився виховний потенціал дитячого колективу, проблеми його формування й розвитку.

Зауважимо, що в другій половині 20-х – на початку 30-х років більш відомим було визначення колективу, обґрунтоване вченими-педологами, в якому були зафіксовані психологічні аспекти його функціонування.

Подальшого дослідження потребує розгляд визначення поняття «колектив» поданих іншими відомими педагогами, які займались розробкою теорії колективного виховання у 20-х роках ХХ століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Зотин М. Третья Всеукраинская конференция по педагогическому образованию / М. Зотин // Путь просвещения. – 1924. – № 10. – С. 162–173.
2. Г-ій А. Друга всеукраїнська сесія / А. Г-ій // Шлях освіти. – 1924. – № 5. – С. 119–123.
3. Соколянський І. Дитячий рух – соціальне виховання / І. Соколянський // Робітник освіти. – 1923. – № 1. – С. 15–19.
4. Залужний О. Метод тестів у нашій школі / О. Залужний // Шлях освіти. – 1925. – № 1. – С. 63–85.
5. Бехтерев В. М. Колективна рефлексологія / В. М. Бехтерев. – Петроград : Колос, 1921. – 432 с.
6. Залужный А. Детский коллектив и ребенок / А. Залужный, С. Лозинский. – Харьков : Книгоспилка, 1926. – 235 с.